

ning til at foreholde den pågældende de ham overgåede straffe, der alle er uden enhver relevans i henseende til spørsmålet om udfærdigelse af førerbevis. Dette gælder såvel efter motorlovens § 21, således som denne er affattet ved lov nr. 386 af 18. juni 1951, som efter bestemmelsen i dens tidligere affattelse.

Justitsministeriet må derfor meget beklage overpolitibetjentens adfærd, ligesom man skal anmode Dem om at drage omsorg for fornøden instruktion af personalet, således at gentagelser undgås.

Fangevoktere i konsentrasjonsleire.

Bakgrunn — innstillinger overfor fangene.

AV NILS CHRISTIE.

Det følgende er en redegjørelse for den sosiologiske¹⁾ delen av en undersøkelse av en gruppe forhenværende fangevoktere i tilintetgjørelsesleire i Nord-Norge. Leirene ble opprettet av tyskerne sommeren 1942 og fylt med fanger transportert til Norge fra Jugoslaven. Noen av fangene var tatt som følge av aktiv politisk motstand, andre later til å ha vært gisler. Sansynligheten taler for at de ble transportert helt til Norge som ledd i en terroraksjon mot de besatte områder i Jugoslaven. Tilintetgjørelsesleirene var fra sommeren 1942 til påsken 1943 under direkte oppsyn og ledelse av tyske SS-offiserer og soldater, men sammen med disse tjenestegjorde også en gruppe på 363 nordmenn som menige fangevoktere. Nordmennene tjenestegjorde i 2 puljer i tilsammen 5 leire. Forholdene var i samtlige leire forferdelige for fangene; sult, frost, sykdommer, mishandlinger og drap førte i dette tidsrom etter våre beregninger til utryddelse av 1747 av de opprinnelige 2547 jugoslavere, eller ca 69 prosent. Ved påsketider 1943 ble SS-folkene og nordmennene trukket tilbake, fangene fikk status som krigsfanger, fikk hjelp av Røde Kors, og forholdene bedret seg radikalt for dem.

Tidsrommet vi her er interessert i, er den verste perioden fra sommeren 1942 til påsken 1943. De fleste av de tyske offiserene fra denne perioden er dømt til døden og henrettet i Jugoslaven for sin oppførsel mot fangene. De norske vaktene fikk imidlertid sin dom i Norge. En del av nordmennene ble kjent skyldige i mishandling og/eller drap av fanger. Det var primært for å forsøke å finne ut litt om faktorer som har sammenheng med slik adferd hos nordmennene at undersøkelsen ble satt i gang.

¹⁾ Undersøkelsen ble foretatt i samarbeid med Cand. psykol. Ragnar Christensen, etter initiativ av professor Johs. Andenæs og med støtte av Nansenfondet, Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd og av Fengselsstyret. Resultatene av den psykologiske del av undersøkelsen er foreløpig ikke ferdig bearbeidet.

Oppgaven.

Så vidt vi kjenner til, er det ikke tidligere foretatt noen empirisk undersøkelse av de alminnelige fangevoktere i konsentrasjonsleire. Til trods for den vesentlige rolle fangevokterne spilte når det gjalt å muliggjøre tilintetgjørelsen av 10—12 millioner mennesker bare i tysk regi under den siste verdenskrig — cfr. f. eks. Nansen og Greve (11) om Nürnbergdommen — så er vårt kjennskap til de faktorer som muliggjør slik adferd meget liten. Hverken metodisk eller innholdsmessig sett hadde vi derfor noen forbilleder ved planlegging og utførelse av undersøkelsen. Etter hvert utkrystalliserte det seg imidlertid enkelte hovedpunkt, og den sosiologiske del av undersøkelsen kom til å konsentrere seg om å:

1. Prøve å foreta en generell undersøkelse av konsentrasjonsleirenes virkninger på fanger, og spesielt undersøke virkningen av oppholdet i Nord-Norge på Jugoslaverne. Med sosiologiske problemstillinger for øye, ble vi nemlig hurtig tvunget til å ta for oss *miljøet* fangevokterne opererte i. Først etter at vi hadde gjort dette, var det hensiktsmessig å begynne analysen av den norske voktergruppen. Først da kunne vi bli kjent med denne, ved blant annet å studere dens reaksjoner på og adferd i et miljø vi på forhånd hadde gjort oss fortrolig med.

2. Prøve å skille fangevokterne i to grupper: De som fra fangenes synspunkt var dårlige og farlige voktere, og de som ikke var det.

3. Undersøke om det fantes forskjeller i enkelte personlige bakgrunnsdata hos disse to grupper fangevoktere.

4. Prøve å klarlegge hvordan selve fangevoktersituasjonen som disse havnet i virket på dem.

5. Prøve å klarlegge fangevokternes oppfatning — persepsjon — av fangene de var satt til å vokte.

Metoder og utvalg.

Punkt 1. ble for den generelle dels vedkommende gjennomført ved systematisk gjennomgåelse av vitenskapelig litteratur om konsentrasjonsleire i Tyskland og tyskokkupert område²⁾ under den siste krig. Tilfeldig lesing av mere personlige beretninger utfyllte bildet. Særlig var vi interessert i litteratur som kunne si oss noe om de for andre merkbare virkninger av fangenskapet. Når det gjelder vitenskapelig litteratur tror vi at vi er kommet over det aller meste som er skrevet og som har interesse for vårt formål. Stort sett viste begge typer litteratur god indre overensstemmelse. Ingen av forfatterne skildrer imidlertid etter vår oppfatning mere enn deler av den samlede virkning, og det

²⁾ Konsentrasjonsleire fra Sovjetsamveldet og Asia ble av forskjellige årsaker holdt utenfor analysen. Særlig later klimatiske og organisatoriske forskjeller fra tyske leire her til å føre til noe forskjelligartede virkninger på fangene.

var derfor nødvendig å lage en samlet generell oversikt. Ingen av forfatterne vi bygger på i dette avsnitt har tidligere vært fangevoktere i konsentrasjonsleire.

Virkningen av fangenskapet på jugoslaverne ble søkt tilveiebragt gjennom lesing av alle tilgjengelige dokumenter om disse leirene. Vi har gått gjennom samtlige rettssaker mot nordmennene som vi har klart å få fatt i, og prøvd å systematisere de utallige vitneutsagnene både fra norske sivilpersoner og fra overlevende jugoslavere. For å få en prinsipiell likhet i kildematerialet mellom den generelle og den spesielle del, tok vi ikke med vitneutsagn fra de norske vaktene i dette avsnitt.

Punkt 2. ble gjennomført etter gjennomgåelse av samtlige rettssaker mot de nordmenn vi greide å bringe på det rene var dømt for tjenestegjøring som fangevoktere. Vi kjente det vi antok var det samlede antall norske fangevoktere — 363 mann — og vi hadde en del lister over folk som myndighetene *antok* hadde vært fangevoktere. Noen samlet oversikt over de individuelle vaktene fantes imidlertid ikke, og vi har derfor måttet nedlegge et svært arbeid for å komme over flest mulig av dem. I alt har vi klart å få fatt i rettssakene til 247 mann, d. v. s. til ca. 68 prosent av de vi mener har deltatt som fangevoktere. Fra første pulje har vi klart å få fatt i ca. 79 prosent, og fra annen ca. 57 prosent. Det er vanskelig å ha noen fornuftige gjetninger om virkningen av at vi ikke kjenner samtlige av de tidligere fangevoktere. En hel rekke av dem er tydeligvis ikke dømt for forholdet. Vi har ofte kommet over rettssaker hvor det er et tomrom i vedkommendes livshistorie akkurat i tidsrommet hvor han etter våre beregninger skulle vært fangevokter. Han later imidlertid ikke til å være spurt om hva han gjorde i tidsrommet, og har sluppet dom. Vi kunne selvfølgelig ikke inkludere ham i materialet bare på mistanke. Særlig intelligens har det neppe krevet å slippe dom for dette punkt under et innviklet rettsoppgjør, men det virker ikke usansynlig at de som ikke er dømt for forholdet gjennomgående har vært meget passive under fangevoktertjenesten, og ikke har gjort seg nevneverdig bemerket hverken i den ene eller annen retning.

Fra grunnmaterialet³⁾ på 247 mann ble det skilt ut to grupper til intensiv undersøkelse. For det første ble skilt ut samtlige norske fangevoktere fra leirene som p. g. a. oppholdet i leirene senere er dømt for mishandling og/eller drap etter en paragraf i straffeloven 22-kapitel. Dessuten innbefatter denne gruppen i prinsippet fire tilfeller hvor mishandling og/eller drap synes å være hevet over enhver tvil. To av forøverne er rømt, den tredje er sinnsyk, og den fjerde står mentalt så lavt at saken er henlagt — med en påskrift om at det ikke er noen tvil om at vedkommende er skyldig.

Alt i alt teller denne gruppen etter våre beregninger 47 mann. Vi har intervjuet 30 av disse mens de satt i fengsel. 4 ville ikke samarbei-

³⁾ Resultatet av analysen av dette vil bli offentliggjort senere.

de. 9 var løslatt før undersøkelsen tok til, eller før vi fikk full oversikt over materialet. Vi forsøkte å intervjuere flere av disse utenfor fengslet, men de viste seg så lite samarbeidsvillige — samtidig som det ikke viste seg mulig å oppspore enkelte av gruppens medlemmer — at vi fant det best å utelukke samtlige 9. Undermåleren og den sinn- syke ble forsøkt intervjuet — uten resultat. Når det gjelder opplysninger som kan hentes fra dokumentene vil vi bruke gruppen på 47 ved redegjørelse for gruppens særpreg. Ellers vil vi bruke opplysninger fra og om de 30. Gruppens individuelle medlemmer blir heretter karakterisert med et nummer med bokstaven A foran.

Det faktum at vi bare har fått intervjuet 30 av 47 fører sansynligvis til en øking av gruppens særlige kjennemerker. De som var løslatt før undersøkelsen tok til, hadde stort sett gjort seg skyldig i lettere tillfeller av kriminell adferd overfor fangene enn de resterende. I samme retning går virkningen av at det sansynligvis er flere fangevoktere som har gjort seg skyldig i mishandling og/eller drap av fanger enn de 47 vi har kjennskap til. De som har gjort seg skyldige i slik adferd, men som har klart å unngå å bli dømt for det, har sansynligvis gjort seg skyldig i mindre ekstreme typer kriminelle handlinger enn de andre.

Den andre gruppen som ble skilt ut av grunnmaterialet, var en kontrollgruppe som innbefattet a) samtlige fangevoktere i vårt materiale som i 1942 hadde hjemstavn i Opland og Hedemark fylke, samt det område som er Oslo etter byutvidelsen, og som b) hverken er anklaget for eller dømt for mishandling eller drap, eller angiveri som førte til mishandling eller drap av noen fange, og som c) ikke sonet dom for sitt forhold under krigen i undersøkelsesøyeblikket.

Alt i alt teller gruppen etter våre beregninger 50 mann. Vi klarte å finne fram til adressen og å forsøke å få en personlig samtale med 33 av disse. 3 mann nektet samarbeid. Når det gjelder opplysninger som kan hentes fra dokumentene, vil vi bruke gruppen på 50 ved redegjørelser for kontrollgruppens særpreg. Ellers vil vi bruke opplysninger fra og om de 30. Gruppens individuelle medlemmer blir her karakterisert med et nummer med bokstaven B foran.

Det er meget forskjelligartede årsaker til at så mye som 20 mann falt ut av kontrollgruppen. Dels manglende eller feilaktige opplysninger i folkeregistrene, dels midlertidig fravær fra hjemstedet, dels en rekke flytninger, og endelig: vårt eget etterforskningsarbeid for å skaffe oversikt over hvem som hadde deltatt som fangevoktere dro slik i langdrag at intervjuingen og bearbeidingen av materialet måtte foretas mens dette foregikk. Noen av de 20 mann ble vi først oppmerksomme på etter at vi av praktiske årsaker var tvunget til å avslutte intervjuingen.

Selve denne mangfoldighet av årsaker til at de 20 ikke er med, gir forsåvidt en viss trygghet for at kontrollgruppen ikke i alt for sterk grad er belemret med en enkelt kraftig virkende skjevhet. På den annen side må det klart sies fra at de 20 representerer en alvorlig mulighet for feilkilde som vi ikke har klart å mestre. Fylkesfordelingen — diktert av praktiske hensyn — er sansynligvis brukbar, men

sikkert ikke ideell. På den annen side er vi temmelig sikre på at vi ikke har med noen i kontrollgruppen som har gjort seg skyldig i mishandling eller drap. Kriteriet om at de heller ikke skulle være tiltalt for slik adferd gir her en sikkerhet overfor domstolenes regel om at tvil kommer tiltalte til gode.

Til tross for at det var mye vi kunne ønske anderledes når det gjelder disse to gruppene, mener vi at de til nød kan stå for kritikk. Vi mener absolutt at de vi har intervjuet i gruppen mishandling og/eller drap, på en rekke områder er representative for samtlige skyldige i mishandling og/eller drap, og vi mener også — med adskillig mindre sikkerhet — at kontrollgruppen er representativ for de som i samme situasjon ikke gjorde seg skyldig i slik adferd.

Punkt 3. ble dekket dels ved hjelp av opplysninger hentet fra dokumentene, dels ved vanlig spørsmål om barndom, oppvekst, tidligere arbeid o. s. v. i løpet av intervjuet, og dels ved hjelp av personlighetstester. Det meste av dette siste falt naturlig nok inn under psykologens kompetanseområde. Sosiologen administrerte i sin del av intervjuet en test som pretenderte å måle graden av „autoritær personlighet“. Den oversatte og til undersøkelsesformålet tillempede testen var på forhånd forelagt professor Daniel L. Levinson, — en av forfatterne til denne forskingsretningens hovedverk: „The authoritarian personality“ (1). Han fant den tilfredsstillende. Av hensyn til valideringen ble testen også brukt på to klasser på Sosial- og kommunalskolen i Oslo, og på en klasse lærerskoleelever.

Punkt 4. ble dekket ved opplysninger i dokumentene og spørsmål i løpet av intervjuet. Særlig forsøkte vi å få fram fangevokternes egne oppfatninger av forholdene de levde under, og av miljøet i det hele tatt.

Punkt 5. Den helt vesentlige del av det sosiologiske intervjuet tok sikte på å dekke dette punkt, og det faller derfor i denne forbindelse naturlig å se på intervjuguiden som helhet, og enkelte spørsmål i forbindelse med intervjuingen.

a) Intervjuguiden. Delvis bestod denne av „åpne“ spørsmål, — hvor intervjuobjektets — i. o's — svar ble skrevet ned så fullstendig som mulig enten svaret var et eneste ord eller en lang forklaring. Delvis bestod den av spørsmål fastlagt i kategoriform som ved vanlige spørreskjemaer. De fleste av svarene på de åpne spørsmål ble etterpå overført til kategoriform av to fra hverandre uavhengige personer. Metoden er utførlig redegjort for bl. a. av Else Frenkel-Brunswick (4). Overensstemmelsen mellom de to var stort sett god, noe som tas som tegn på at kategoriene opptar materialet på en harmonisk måte.

De åpne spørsmålene var formet som helt naive ønsker fra vår side om at vokterne skulle beskrive fangene. Etter noen „isbryterspørsmål“ — eks.: Kallte dere dem serbere⁴⁾ eller jugoslavere? — bad vi

⁴⁾ Fangene ble stort sett karakterisert som serbere, og vi brukte derfor denne betegnelsen videre i intervjuguiden.

dem beskrive fangene, forsøke å fortelle hvordan de så på dem, nevne episoder eller hendelser de trodde var karakteristiske for fangene, og peke på likheter med eller forskjeller fra nordmenn. Vi spurte også om de var redd fangene, om de trodde de var å stole på, og om de noengang snakket med dem, hva de eventuelt snakket med dem om, og om de — vaktene — noengang fikk se bilder av familiene til fangene. Ledende prinsipp ved valg av spørsmål var at disse skulle være mest mulig assosiasjonsvekkende, minst mulig ledende, og for all del minst mulig ødeleggende for kontakten i intervjusituasjonen.

Kategorispørsmålene var hovedsakelig av denne typen:

Tror De at det ville falle nokså naturlig

å foreta seg følgende

for en Italiener/Svenske/Serber/Engelskman/

1. Ofre alt han eier, til og med livet for å hjelpe en som trengte hjelp
2. Ofre mye for å hjelpe
3. Ofre litt for å hjelpe
4. Ikke ofre noe for en som trengte hjelp
5. Stjele fra en som trengte hjelp selv om han visste det ville skade denne
6. Stjele fra en som trengte hjelp selv om han visste det betød livet for den som trengte hjelp

Andre emner som ble tatt opp på denne måten var spørsmål om renslighet, løgnaktighet, vennskap, hjelpsomhet, loyldighet og mentale evner eller „gløghet“. Videre ble vokterne utlevert en liste med 73 ord og bedt om å markere ordene som var henholdsvis karakteristiske og ikke karakteristiske for jugoslaverne. Listen hadde ord med negativ, nøytral og positiv karakteristikk. Endelig ble de i forbindelse med utforskningen av karakteristikk av serberne bedt om å fylle ut en såkalt „Bogardus-skala“ for å markere graden av nærhet de ønsket å stå i til fangene sammenholdt med hva de ønsket overfor svensker, italiener og engelskmenn. Skalaen inneholdt 7 alternativ: Jeg kunne tenke meg å gi serbere . . engelskmenn . . o. s. v. adgang til nært slektskap ved giftemål med meg selv eller medlemmer av familien min, til værelset som en nær venn, til gaten eller bygden min som nabo, til arbeid i samme fag som meg selv, til medborgerskap i landet mitt, bare som turister, ville stenge dem helt ute fra landet mitt.

b) Intervjuingen. Alle intervjuede i gruppen mishandling og/eller drap ble intervjuet i fengsler og fangeleire. Så å si samtlige ble først intervjuet av sosiologen. Samtaletiden var gjennomsnittlig 3 timer og 9 minutter. Vi var alltid alene med i. o. Alle i kontrollgruppen ble intervjuet utenfor fengsel, de fleste i sitt hjem. Sosiologens og psyko-

logens intervju var her slått sammen, men intervjutiden ble likevel ikke lenger enn 2 timer og 30 minutter i gjennomsnitt. Særlig skyldtes denne forskjellen at i. o. i fengslene hadde større behov for å diskutere emner som ikke strengt tatt hørte inn i intervjuet, noe vi av flere grunner aldri avviste. Når det gjalt kontrollgruppen var vi helt alene med i. o. bare i 11 tilfeller. I 7 tilfeller var vi alene med i. o. mesteparten av tiden, og i 12 var vi ikke i det hele tatt alene med vedkommende. Vi forsøkte alltid å få være alene med i. o., men presset ikke kravet igjennom hvis det lot til å ville ødelegge kontakten. Enkelte steder gjorde boligsituasjonen det umulig å være alene med i. o. Opptil 6 tilhørere var tilstede under intervjuingen. Ingen i. o. fikk på forhånd beskjed om at de ville bli intervjuet, selv om en del av de i fengsel nok kunne gjette at vi kom. Vi ville bl. a. ikke belaste en vanskelig intervjusituasjon ytterligere ved å la i. o. få tid til både å grue seg, og å forberede seg.

Generelt kan sies om intervjuteknikken som ble nyttet, at alt som stod i vår makt ble gjort for å oppnå god kontakt med i. o., for å få ham til å oppføre seg mest mulig naturlig, slappe av, og svare det han selv mente, og ikke det svar han tenkte at vi ventet. Intervjuet foregikk i meget frie former, og vi fulgte ingen streng plan med hensyn til rekkefølgen av hovedemnene. Målet var hele tiden å gå fra generell samtale og over til intervjuet på en slik måte at i. o. ikke merket overgangen, eller i hvert fall ikke slik at han bant seg på noen vesentlig måte. Spørsmål som vakte motstand ble hoppet over, for kanskje senere å bli vendt tilbake til i en annen sammenheng. Vakte det fortsatt motstand, foretrakk vi stort sett å ende med spørsmålet ubesvart, framfor å ødelegge kontakten.

I første omgang var det svært mange som avslo samarbeid. Slik nektelse ble aldri godtatt uten videre, og motstanden viste seg ved hjelp av en rekke forskjellige metoder mulig å overvinne i de aller fleste tilfeller. Når intervjuet først var i gang, pleide kontakten å bli bedre og bedre gjennom hele intervjuet. Hos de intervjuede i gruppen mis-handling og/eller drap, var etter intervjuerens oppfatning kontakten med i. o. god i 26 tilfeller, og dårlig i 4. Med kontrollgruppen var den god i 22 tilfeller, og dårlig i 8.

Det faktum at kontrollgruppen i motsetning til de andre er intervjuet utenfor fengslene, kan utvilsomt i noen grad virke inn på resultatene når det gjelder avsnittet om innstillinger. Det er vår oppfatning at den samlede virkning av dette eventuelt måtte være å skape større *likhet* i svar og resultater fra de to grupper, enn hva som ville forekommet hvis intervjusituasjonen hadde vært den samme. Forklaringen på *ulikheter* må derfor søkes andre steder⁵⁾.

En annen kompliserende faktor i forbindelse med intervjuingen, er at denne foregikk henholdsvis høsten 1949 og våren 1951, mens de begivenheter som lå til grunn, foregikk i 1942—43. Det ligger nær å

⁵⁾ Grunngevingen for dette standpunkt finnes i Christie (3).

anta at det vil foregå en rekke forskyvninger i erindringsbilledet vokterne har av fangene over dette tidsrom. En rekke forskjellige momenter⁵⁾ fører til at vi har følgende sammenfattende syn på problemet: I. Aller mest forsiktig vurdert, gir undersøkelsens resultater når det gjelder innstillinger, uttrykk for det syn de to gruppene hadde på fangene i 1949—51, mens de henholdsvis befant seg i og utenfor fengsel. II. Vi mener imidlertid samtidig at resultatene klart illustrerer enkelte oppfatninger og innstillinger som har vært nyttet dels like før — i tilknytning til — og dels like etter manifesteringen av de to typer adferd som de to gruppene representerer. Oppfatninger og innstillinger som har beskyttet mot misbilligelse fra enkelte hold — gjerne seg selv — og lettet veien til adferd som ble oppmuntret fra andre hold. Det er vanskelig å forstå at i. o. i intervjusituasjonen skulle referere fundamentalt *andre* oppfatninger og innstillinger enn han hadde i fangeleiren. Vitneutsagn som refererer til 1942—43 styrker denne påstand. III. Noe klart, nøyaktig og fullstendig bilde av forskjellen i synet på fangene hos de to grupper i 1942—43 — *før* de forskjellige adferdstypene manifesterte seg — mener vi ikke resultatene gir. Vi anser det som *sansynlig* at det fantes en forskjell i oppfatning og innstilling allerede *før* adferd som mishandling og/eller drap manifesterte seg, men har i dag ikke nok kunnskaper til å kunne si dette med sikkerhet. Den eneste kontrollmulighet vi kan tenke oss, er å splitte opp gruppen mishandling og/eller drap etter hva fangene og nøytrale iakttakere formodentlig ville anse som forskjellige grader av dårlig behandling av fangene, og deretter undersøke om „de av tilfeldige grunner kriminelle mot fangene“ hadde et annet syn på fangene enn „de mest kriminelle“. En slik tendens later faktisk til å finnes, og selv om tallene er svært små, mener vi dette gir en svak antydning av at forskjellen i innstilling fantes *før* forskjellen i adferd manifesterte seg, og at den ikke skyldes andre faktorer som dommen, bebreidelsen m. m. Vår mening under dette punkt er adskillig mere preget av gjetning enn meningen under punkt I. og II.

RESULTATER.

1. A. *Konsentrasjonsleirenes generelle virkninger på fangene.*

Underernæring, overanstrengelse, elendige sanitærforhold, vanskelige temperaturforhold og mishandlinger førte primært til en voldsom dødelighet, — opptil 35—40 prosent i gjennomsnittsleirene på slutten av krigen, mener Eugen Kogon (8). Andre synlige fysiske virkninger — d. v. s. virkninger som f. eks. vaktene kunne iakttå — var meget sterk vektreduksjon, hungerdiare, og også hyppige og sterke vannlatinger. Kosten var hovedsakelig flytende, og dessuten drakk fangene mye vann for å stille den verste sultfølelsen. 78 prosent av overlevende danske konsentrasjonsleirfanger har hatt diare under deportasjonstiden i følge Per Helweg-Larsen o. a. (5). Symptomet satte gjerne inn etter 1—2 måneders utsulting. I lettere tilfeller førte det til avføringer 5—10 ganger i døgnet, mens de verst angrepne hadde praktisk talt kontinuer-

lig tarmuttømmelse. Sanitærforholdene bidro sterkt til å forverre situasjonen for fangene. I alle småsår og rifter satte det seg betendelse, og store sår spredde seg. Samtidig var luseplagen forferdelig, og flekktyfusepidemier kostet utallige fanger livet. Temperaturforholdene førte til svære tilfeller av forfrysninger, som sammen med mishandlinger førte til stadige tilfeller av invaliditet.

Psykisk sett førte oppholdet i konsentrasjonsleirene til framvekst av en rekke beskyttelsesmekanismer. Fangene ble avstumpet, og reagerte mere egoistisk enn tidligere. Blant annet Odd Nansen (10) skildrer likegladheten og munterheten blant fangene mens de ser på at en medfange blir hengt, og i en annen forbindelse sier han:

„Enhver tenker på seg selv. Enhver klører til seg selv, få deler med andre. Selv nordmenn i alminnelighet behandler en ukrainier verre enn han ville behandle en bikkje hjemme. Han *vet* at ukrainieren sulter, alle vet det, for de får ingen pakker hjemmenfra. Han tenker bare ikke på det, jager ham bare vekk som han ville jage fluer eller kryp. Det er vel kanskje ukrainere og russere som er de verste til å tigge, som rimelig er. Det står om livet for dem. De sulter, og hvem ville ikke nedverdige seg når det står slik til — om det kan by sjanse for å oppholde livet? Nordmennene gjorde det selv den gangen det sto om livet for dem. Før de begynte å få pakker. For et par sigaretter, som nordmennene får mere av enn andre, kan de lure fra en stakkars tobakkslungrende russer eller et annet medmenneske en hel brødrasjon...“

En annen psykisk virkning hos svært mange fanger, var regresjon mot mere infantil adferd. *Bruno Bettelheim* (2) forklarer det ved at fangene ble behandlet som barn, og derfor vendte tilbake til infantil adferd. De måtte be om tillatelse til å gå på W.C., til å hvile, spise, til alt, og var fullstendig i andres vold — som barn. Uansett om forklaringsprinsippet er riktig, så er en hel rekke berettere fra konsentrasjonsleire inne på det samme.

Bettelheim går også grundig inn på en eiendommelig forskjell han har registrert når det gjelder fangenes reaksjon på de forskjellige *grader* av mishandling eller ekstreme situasjoner. Det later til at fangene ble langt mere rasende og opprørt over relativt små og bagatellmessige mishandlinger og fornærmelser, enn de ble over virkelige alvorlige mishandlinger og fullstendig ekstreme situasjoner som f. eks. massehenrettelser. Man hatet den enkelte vakt som hadde slått, fiket, eller skjelt en ut langt mere enn den vakt som hadde såret og mishandlet en alvorlig, framholder Bettelheim. Drømmene tydet også på dette. Årsaken til denne forskjellen i reaksjon på tragiske og trivielle hendelser mener Bettelheim ligger i at de hendelser som kunne tilpasses fangenes tidligere livserfaring, de ble behandlet på vanlig måte. Når hendelsene imidlertid fullstendig sprengte rammen for deres tidligere erfaringsverden — når de ikke bare ble en forstørrelse av tidligere erfaring, men noe fullstendig nytt og tidligere utenkelig, da fant fangene fram til helt nye måter å mestre situasjonen på. Etter lengere tids opphold i konsentrasjonsleir, forsvinner forskjellen.

En annen ting vokser imidlertid fram etter lengere tids opphold i konsentrasjonsleir: Opptakelse av vokternes ideologi. Bettelheim sier:

“A prisoner had reached the final stage of adjustment to the camp situation when he had changed his personality so as to accept as his own the values of the Gestapo. . . The prisoners found themselves in an impossible situation due to the steady interference with their privacy on the part of the guards and other prisoners. So a great amount of aggression accumulated. In the new prisoners it vented itself in the way it might have done in the world outside the camp. But slowly prisoners accepted, as expression of their verbal aggressions, terms which definitely did not originate in their previous vocabularies, but were taken over from the very different vocabulary of the Gestapo. From copying the verbal aggressions of the Gestapo to copying their form of bodily aggressions was one more step, but it took several years to make this step. It was not unusual to find old prisoners, when in charge of others, behaving worse than the Gestapo, in some cases because they were trying to win favor with the Gestapo in this way, but more often because they considered this the best way to behave toward prisoners in the camp.”

Bettelheim fortsetter med å hevde at praktisk talt alle fanger som hadde vært lenge i en leir, overtok Gestapos innstilling til de såkalte „unfit prisoners“, det er nye, klossede og hjelpeløse folk. Disse var av mange årsaker vanskelige problem for de gamle fangene — som derfor av og til hjalp til med å bli kvitt slike. Behandlingen av forrædere har også preg av overtakelse av ideologien. Slike måtte bringes av veien straks de ble oppdaget, men måten de ble torturert i dagevis og langsomt drept, var overtatt fra Gestapo. Gamle fanger prøvde likeledes å få tak i deler av vaktens uniformer og smykke seg med disse, eller de prøvde å sy og arrangere uniformer så de ble mest mulig lik vaktens. Dette skjedde til tross for at de ble straffet for det. Vokternes fritidssysler ble kopiert, likeledes skjedde en internalisering av vaktens ønsker med hensyn til hvordan fangene burde oppføre seg på f. eks. appell-plassen, — fangene gjorde vaktens ønsker til sine egne.

Særlig når det gjalt tillitsmannspostene viste vokternes ideologi seg smittsom. Fangene hadde gjerne et meget sterkt indre selvstyre, og det lå her en meget sterk fare for korrupsjon og misbruk. *Benedikt Kautsky* (6) er en av de mange som er inne på dette. Han hevder at SS systematisk prøvde å få fram korrupsjon og motsetning mellom fangene. De oppmuntret de dårligste elementene, og gjorde dem til ledere. Dette førte til at de „sosiale“ motsetninger i en leir kunne bli like krasse som de forbrytelser som ble begått av fangene innbyrdes. Og leirene, som en i dag ser på som et helvede for *alle* fangene, gav mange av dem muligheter for å leve meget bedre enn de hadde kunnet gjøre som frie mennesker, hevder Kautsky.

Muselmanen representerer konsentrasjonsleirfangenes siste levende stadium. Her blir det ikke lenger snakk om en viss regresjon, en smule egoisme, eller opptakelse av vaktens ideologi. Her blir det snakk om mennesker på grensen mellom liv og død, og hva mennesker gjør i en slik situasjon. Her er det ene og alene spørsmål om å opprettholde livet. Alt stjeles — det var mere et spørsmål om legemlig enn

om moralsk konstitusjon om fangen nå ble til tyv eller ikke, sier Kautsky — og alt spises så lenge en i det hele tatt er i stand til å gjøre noe. En tiltagende sløvhet er tydelig. I den danske undersøkelse av sultsykdommen heter det:

„Udhungringens dominerende mentale karakteristikum var *sløvheden*. Den begyndende apatis objektivt iakttagelige udslag var ensartet og i deres udvikling tillige indikatorer for almen deroute. De optrådte i reglen før somatiske muselmandssymptomer, men varslede Muselmanden. Fangen kapitulerede over for anstrengelser trods bevidstheden om disses betydning for eget helbred. Han holdt op med at vaske sig, opgav eventuelt at hente sin kostration, afstod f. eks. fra at gå til læge med begyndende flegmone, drak uhemmet trods advarsler, forsøgte ikke længere at holde varmen ved bevægelser, lod måske være med at stå op om natten for at kvittere ekskrementer. Disse præ-apatiske ytringsformer progredierede jævnt gennem uger eller måneder før de nåede en grad, som karakteriserede sultsygdommens slutprodukt under disse forhold: *Muselmanden*, hvis psykopatologiske billede først og fremmest beherskedes af en *udlalt reduktion og retardering af mentale processer overhovedet samt af rent ydre kinetisk aktivitet*. Reflexmæssige reminiscencer af selvopholdelsesdriften bevarede indtil terminalstadiet, men af formålsløst præg og tilfældige udslag.

Arten og utviklingen af det skildrede mentale syndrom var ens hos alle udhunrede KZ fanger. Det må opfattes som det almene sultsyndroms mentale manifestasjon — som utryk for en funksjonel eller morfologisk ændring i hjernen på linje med organismens øvrige forfald.“

Tendensen i resultatene fra Minnesotaeksperimentet (7) viser stort sett overensstemmelse med de virkninger vi her har framhevet.

1, B. Virkningen på jugoslaverne i Nord-Norge.

Som vi tidligere har nevnt, døde antakelig ca. 69 prosent av jugoslaverne i løpet av tre kvart år. Allerede dette viser vesentlig likhet med de vanlige konsentrasjonsleirene på det verste — tilintetgjørelsesleirene. Lesing av vitneutsagn styrker inntrykket. Arbeidet var vanvittig tungt. Maten var minimal. Klærne var elendige inntil så mange var døde at de overlevende fikk litt å rutte med. Fangene hadde overhodet ingen kontakt med hjemlandet eller med Røde Kors. Pakkeforsendelser eksisterte ikke. Boligforholdene var ytterst slette, og mishandlinger og drap hørte til dagens orden. Klimaet var hårdt og uvant. Det finnes ingen variasjoner i dette bildet. Vi har ennå til gode å lese en rapport fra sivilbefolkningen hvor jugoslavernes livsvilkår blir framstillet som noenlunde tilfredsstillende. Hygienen stod lavt. Brøt det ut en epidemi var isolering og utryddelse av de smittede midlet en prøvde å stanse den med. Noen vitneutsagn vil illustrere forholdene:

Gårdbruker Harald Knutlie sier i en opplest og vedtatt politiforklaring: „Gården min ligger ca 200 m. fra Osen fangeleir som var bevoktet av tyske SS-folk og norske vaktmannskaper. Jeg og fem andre norske arbeidere arbeidet på veianlegget Elsfjord—Korgen og hadde 20 serbere fra fangeleiren i vårt arbeidslag. Jeg var selv vitne til at de norske hirdmenn skjøt en fange. Jeg var selv vitne til at de norske vakter banket fangene og truet disse med geværene. Dette hørte med til dagens orden... Veien fra veianlegget til fangeleiren går rett forbi

huset mitt. Jeg så selv at fangene kom bærende med sine kamerater som var blitt slått slik at de ikke kunne gå. Jeg så også det som verre var. Det hendte ofte, ja omtrent hver dag at fangene kom støttende og bærende på sine kamerater fra leiren og til arbeidsplassen. Jeg så selv fanger som var så utmattet av sult og pint på så barbariske måter at de ikke lenger kunne reise seg. De ble da sparket og tråkket på av vaktmannskapene med deres jernbeslåtte sko. Dette ble utført av så vel norske som tyske poster. Det siste torturmidlet som ble brukt mot fanger som ikke lenger var i stand til å gå ut av leiområdet var at de ble satt til å sage og hugge ved ... Disse fangene hadde av pinsler fra sine voktere pådratt seg bylder og sår og måtte støttes ut til denne dødsplassen. De satt de der til livet ebbet ut ..."

Andre vitneutsagn skildrer andre virkninger: „Da det ut på høsten 1942 oppstod en dysenteriepidemi i leiren omkom særlig mange fanger p. g. a. deres svekkede helbredstilstand i forbindelse med mangel på legemidler og legehjelp“. „De som var svake ble kastet utenfor brakken, og så kom det en fra Schütspolizei og skjøt ham“. „For oss virket disse serberne som noen underlige framtoninger, da det bare var „skinn og bein“, — de rene vandrende skjeletter.“ „Fangevokterne slo og stakk disse stakkarne med stokken så de til slutt ikke reagerte overfor vanlige slag. Sløvheten skyldtes pining og plaging, og ikke minst mangelen på mat“.

Dette og utallige lignende vitnesutsagn gjør at vi tillater oss å hevde at leirene i Nord-Norge stod fullt på høyde med den dårligste del av konsentrasjonsleirene i Tyskland. Det finnes ingen prinsipiell forskjell på disse leirene. De fysiske virkninger på fangene var de samme i Nord-Norge som de var i konsentrasjonsleirene i Tyskland, og vi må ha lov til å forutsette at også de øvrige virkninger av konsentrasjonsleirene var de samme i Nord-Norge som ellers i Tyskland og tyskokkupert område. Vi mener derfor at det innsamlede materiale om konsentrasjonsleirenes generelle virkninger også har gyldighet for leirene i Nord-Norge, og at vi i den videre analyse kan nytte det generelle og det spesielle materialet om hverandre. Vi mener ved denne framgangsmåte å ha utvidet vårt kjennskap til og forståelse av fenomener innen leirene i Nord-Norge langt utover hva som ville vært mulig ved noen annen praktisk gjennomførbar metode. Omvendt mener vi også at de resultater vi måtte komme fram til på grunnlag av analyse av fenomener i leirene i Nord-Norge på denne måten får krav på større — mere generell — interesse.

2. Nordmennenes adferd i leirene.

a) *Gruppen mishandling og/eller drap.* Som tidligere anført, består denne etter våre beregninger av 47 mann. Etter de samme beregninger har gruppen tatt livet av 34 fanger. 21 mann er dømt for å ha tatt livet av 25 fanger. I tillegg kommer 6 mann som utelukkende er dømt for deltakelse i eksekusjon, og endelig tyder alt på at 3 av de 4 som ikke er dømt har gjort seg skyldig i drap. Ser vi på mishandling isolert, er i alt 29 mann dømt for å ha gjort seg skyldig i slik adferd. I tillegg kommer to mann hvor også denne handling synes helt opplagt — selv om det ikke har vært mulig å dømme dem for det — slik at tallet stiger

til 31. Som en skjønner, er det mange innen gruppen som både er dømt for mishandling og for drap. Mange er dømt for en hel rekke tilfeller av mishandling, og enkelte for flere drap.

Det må inndertid tilføyes, at gruppens kriminalitet i leirene ved nærmere gransking ikke utgjør noe helt homogent billede. Majoriteten — 37 mann — må kunne karakteriseres som forøvere av utpreget kriminell adferd overfor fangene. Her dreier det seg om mishandlinger og drap uten påviselig grunn, eller ut fra motiver som domstolene i de fleste av disse saker har regnet for skjerpene. 4 mann utgjør en mellomkategori hvor adskillige formildende omstendigheter kommer inn i bildet. Her dreier det seg om drap av fanger, men årsaken til drapet var enten sterkt press — trusler — fra tyskernes side, eller at forøverne mente seg angrepet av fangene. Ingen av forøverne er dømt for mere enn ett tilfelle av drap hver, og ingen for mishandling. Endelig er 6 mann i gruppen dømt for deltakelse i eksekusjonspelotonger. Ingen av dem er dømt for noen annen type mishandling og/eller drap av serbere.

Når det gjelder gruppen med utpreget kriminell adferd overfor fangene, er følgende beretning neppe hverken verre eller bedre enn hva de fleste dommene rommer:

Om nr. A 33 finner lagmannsretten når det gjelder mishandling og drap følgende bevis: „Som fangevokter i . . . opptrådte tiltalte ytterst brutalt overfor fangene. Han har således gjentatte ganger slått fanger med geværkolbe og stokker, puffet til dem med geværpipe, slått fanger i ansiktet med knytteneve og også sparket dem. Fanger som var så utmattet at de ikke orket å arbeide så hardt som han forlangte, ble stillet opp av tiltalte som truet med å skyte dem, hvis de ikke satte tempoet opp. Han siktet på dem med geværet, samtidig som han opphevet sikringen. Ved en anledning sparket han en fange som var besvimt av utmattelse og lå i en myr. De andre vokterne syntes da at han gikk for vidt, og gav medfangene ordre om å bære den besvimte bort i en bergknatt. Det er ikke godtgjort at tiltalte etterpå fortsatte mishandlingen av fangen.

Som et ledd i de avstraffelsene tyskerne satte i verk etter drapet av den tyske vakt i juli 1942 ble fangene stilt opp på geledd og tvunget til å stå og se mot solen i flere timer. De var på forhånd svekket p. g. a. at de hadde spist bedervet mat. De som ikke klarte å holde på avføringen, ble tatt ut av geleddet etter ordre av D. og straffet særskilt . . . Tiltalte nr. 1 og . . . banket iallfall 2 fanger på denne måten. En av dem ble lagt over benken og slått i besvimt tilstand. Disse fanger fikk minst 25 slag hver. Da vedkommende tysker fant at de ikke slo hardt nok, tok han stokken og viste dem hvordan de skulle slå.

En dag hadde tiltalte og en tysker plaget en fange i hele arbeidstiden. Tyskeren hadde slått fangen i ansiktet med riskvister, og hadde i det hele tatt plaget ham mest. Henimot arbeidstidens slutt, skjøt tiltalte fangen. Fangen døde med en gang. Retten kan ikke godta tiltaltes forklaring om at han skjøt fangen av medlidenhet, men kan ikke utelukke muligheten av at han skjøt ham etter ordre eller oppfordring av tyskeren.“

b) *Kontrollgruppen*: Inntrykk gjennom rettssakene, vitneutsagn og personlige samtaler, gav oss en viss mulighet for å bedømme kontrollgruppens adferd. Vårt inntrykk er at mindre enn halvparten av kon-

trollgruppens medlemmer ville ha krav på å karakteriseres som folk som gikk aktivt inn for å hjelpe fangene. Majoriteten av kontrollgruppens medlemmer har kanskje hjulpet en og annen gang, men ellers stort sett forholdt seg passive. Innstillingen „Jeg sørget for å ha minst mulig med fangene å gjøre“ er antakelig karakteristisk. På den annen side er der intet som tyder på at de gjorde noen personlig innsats for å legge sten til byrden for fangene.

3. Personlige bakgrunnsdata.

Både prinsipielt og i det praktiske samarbeidet har dette felt hovedsakelig hørt inn under psykologens kompetanseområde. Spesielt gjelder dette de individuelle variasjoner innen gruppen. Vi vil derfor bare her ta for oss noen få strategiske data som gjelder de intensivt undersøkte gruppene som helhet:

a) *Alder*: Gjennomsnittsalderen ved ankomsten til Nord-Norge i gruppen drap og/eller mishandling er 24,8 år, og i kontrollgruppen 31,3 år. Tar vi bare for oss de 37 mest utpregede tilfeller av kriminell adferd overfor fangene, og dessuten fjerner 6 mann som vi etter en røff gjennomsnittsantakelse antar er undermålere og/eller sinnssyke, synker gjennomsnittsalderen i denne gruppen til 22,2 år. 2 mann av disse var under 16 år da de kom som fangevoktere til leirene, 20 var mellom 16 og 20 år. Hos kontrollgruppen var ingen under 16 år ved ankomsten, og „bare“ 12 mellom 16 og 20 år. Alt tyder på at aldersfaktoren har en viss sammenheng med denne type kriminalitet.

b) *Tidligere kriminalitet*: 12 innen gruppen mishandling og/eller drap var før krigen straffet med bøter eller betinget eller ubetinget fengsel. 3 andre hadde vært på skolehjem eller anbragt av verjeråd. 4 andre var straffet mellom krigsutbruddet og til de havnet i Nord-Norge. Tilsammen var 19 av 47 rammet av slike forhold. 17 innen kontrollgruppen var før krigen straffet med bøter eller betinget eller ubetinget fengsel. 2 var straffet mellom krigsutbruddet og til de havnet i Nord-Norge. Tilsammen 19 av 50 var rammet av slike forhold. Det samlede antall dommer var noe høyere i kontrollgruppen enn i gruppen mishandling og/eller drap, mens typen av kriminalitet viste stor grad av overensstemmelse.

	Mishandling og/eller drap	Kontroll- gruppen
Antall dommer for underslag og tyveri	9	9
Antall dommer for legemsfornærmelse	1	1
Overtred. av løsgjeng. lov (alkoholmisbr.)	11	20
Antall dommer for hjemmebrenning	1	2
Antall dommer for overtr. av motorvognlov	4	2
Antall dommer for andre forhold	1	1
	27	33

Kontrollgruppens noe høyere alder tatt i betraktning, må en kunne si at de to grupper er påfallende like når det gjelder tidligere kriminell belastning. Det er også verdt å legge merke til at folk med en kriminell bakgrunn som en ville ha lett for å anta ville føre til utpreget kriminell adferd i leirene, har unnlatt å vise slid adferd. Mannen som i norsk rettshistorie er kjent under navnet „Nittedalsmorderen“ tjenestegjorde som vakt (grunnmaterialet), — uten å bli hverken tiltalt eller dømt for mishandling og drap i denne perioden. Videre var den av samtlige intervjuede som helt utvilsomt viste størst og klareste forståelse for fangenes situasjon en mann som var straffet flere ganger for underslag og hjemmebrenning.

c) *Yrke*: Vi har forsøkt å finne ut siste beskjeftigelse før vakttjenesten til medlemmene av de to grupper, og for medlemmenes hovedforsørgere. En rekke muligheter for feil sniker seg imidlertid inn, og det eneste vi vil si er at intet tyder på at medlemmene av gruppen drap og/eller mishandling samt deres forsørgere står *lavere* i yrkesstrukturen enn kontrollgruppens medlemmer og deres forsørgere. At et yrke „står lavere“ enn et annet, betyr her at det etter vår oppfatning er knyttet mindre prestisje til det.

d) *Autoritære trekk*: I stedet for å finne noen forskjell mellom de to grupper på en test som pretenderte å måle autoritære trekk fant vi en helt påfallende likhet, mens det derimot var svære forskjeller mellom vaktene som helhet og de andre gruppene som testen ble brukt på. Gjennomsnittresultatene — hvor høyeste tall angir størst grad av autoritær tendens — er disse:

Gruppen mishandling og/eller drap	4,53
Kontrollgruppen av vakter	4,50
Lærerskoleelever	3,44
Kommunallinjen } Sos. og kom.skolen	3,30
Sosiallinjen }	2,84

Forskjellen mellom vaktene og de andre gruppene er statistisk signifikant — skyldes ingen tilfeldighet. Det samme, men mindre utpreget, er forskjellen mellom sosiallinjen på den ene siden, og kommunallinjen og lærerskoleelevene på den annen. (Henholdsvis P ca. 0,02 og P ca. 0,01.) Det faktum at en gruppe sosialarbeidere skåret såvidt mye lavere enn noen annen gruppe, tar vi som et godt tegn på at testen i hvert fall befinner seg innen området av hva vi er interessert i å måle. Uansett hva man mener om dens evne til å avsløre autoritære trekk, så er det neppe tvilsomt at et høyt tall markerer høy grad av fordommer mot utgrupper.

For vaktenes vedkommende splittet vi også opp resultatene på de forskjellige underskalaene testen bestod av. Heller ikke her fantes signifikante forskjeller.

Hele dette området vrimler av feilkilder^{o)}. Sikkert er, at inntil vi

^{o)} En del av disse blir nærmere drøftet i Christie (3).

har kontrollgrupper fra tilsvarende sosialøkonomiske lag som våre to grupper vakter kommer fra, og med tilsvarende utdanning og intelligensutstyr, kan vi ikke utale oss om hvorvidt vaktene i Nord-Norge gjennomsnittelig skårer høyere på en test som pretenderer å måle autoritære trekk, enn andre tilsvarende grupper som ikke har vært vakter.

Uansett hva vi skulle finne ved hjelp av slike nye kontrollgrupper, så virker det imidlertid sansynlig at flere i en gruppe som tilsammen gir et svar på testen som vaktene har gjort, i en krisesituasjon hvor det fordres adferd mot utgrupper, vil kunne behandle representanter for disse på en skadelig måte, enn medlemmer i en gruppe som tilsammen kommer lavere på testen.

Når det gjelder den innbyrdes likheten mellom de to grupper vakter, så reduseres antallet feilkilder, men betydningen av dem øker. Den ekstreme likhet mellom de to grupper kan forklares på to måter: I) Det finnes i virkeligheten en forskjell mellom de to grupper, men den kommer ikke til syne på dette sosialøkonomiske nivå — eller p. g. a. at andre faktorer som f. eks. den felles trening vaktene fikk av tyskerne „slår igjennom“ for sterkt — og/eller II) Det finnes ikke noen forskjell mellom de to grupper på dette punkt. På vårt nåværende kunnskapstrinn har vi små muligheter for å avgjøre hva som er riktig. Det eneste som kan sies, er at det siste forklaringsprinsipp stemmer bedre overens med hva vi mener å ha funnet på andre punkter i undersøkelsen enn det første.

4. *Situasjonens virkning.*

a) *Tidspunktet for tjenestegjøringen:* Innen gruppen mishandling og/eller drap hadde 38 mann tjenestegjort blant første pulje vakter, og 9 mann blant annen. Av de intervjuede i denne puljen, hadde 28 tjenestegjort blant første pulje, og 2 blant annen. Innen kontrollgruppen hadde 17 tjenestegjort blant første pulje, og 32 blant annen. Forskjellen er altså helt utpreget, og er en sterk indikator på at det på en eller annen måte må eksistere en form for sammenheng mellom å ha utført mishandling og/eller drap, og å tilhøre første pulje vakter. Puljens forhistorie øker sansynligheten for at så er tilfelle.

b) *Puljens forhistorie.* Den første puljen bar navnet „Hirdvaktbataljonen“. Den ble opprettet av de norske nasistmyndigheter, — allerede navnet ville fortelle enhver nordmann at det var tilfelle. Formålet med bataljonen var opprinnelig å bevokte norske bedrifter — hindre sabotasje fra den norske motstandsbevegelse. De som meldte seg til den visste imidlertid ikke — hva som i realiteten skjedde — at tyskerne skulle få alt å si over bataljonen. Og framfor alt: Det later ikke til at flertallet da de meldte seg visste at de skulle bevokte fanger. Vervingen skjedde hovedsakelig på nasistmøter og på tyske arbeidsplasser, og de ideologiske motiver ved tjenestegjøringen ble framhevet. Ved ankomsten til utdanningsleiren overtok imidlertid tyskerne hele foretaket, plaserte deltagerne i tyske uniformer — stikk imot avtalen — og sendte deltagerne i samlet tropp avgårde til Nord-Norge som fangevoktere.

Heller ikke ved vervingen til den andre puljen framgikk det at tyskerne dominerte hele foretagendet. Derimot framgikk det tydelig at tjenesten bestod i å vokte fanger. Ideologiske motiver ble det lagt liten vekt på i vervingskampanjen for denne, mens det derimot ble annonsert mye med at deltakerne ville få god lønn og forpleining.

c) *Individuell motivasjon*: Denne avspeiler delvis forskjellen i puljenes forhistorie. Hos medlemmer av første pulje later ideologiske momenter til å være tungtveiende når de meldte seg til tjeneste. Så å si samtlige fra begge grupper var her medlemmer av Quislings „Nasjonal Samling“ under tjenestegjøringen. Det virker også som om tjenesten har vært et alternativ til fronttjeneste. Noen har — til trods for medlemskap i „Nasjonal Samling“ — ikke ønsket å dra til fronten, og for å slippe fra presset fra partiet har de meldt seg til „Hirdvaktbataljonen“ for i det minste å ha gjort en liten innsats. Andre igjen har meldt seg til fronttjenesten, men blitt forkastet, p. g. a. dårlig helse eller fordi de var for unge eller for gamle, og deretter overført til vakttjenesten. Når det gjelder annen pulje, så er det vårt inntrykk at de økonomiske betraktninger her har dominert i større grad. Ideologien har ikke spillt samme rolle. Bare ca. halvparten i denne puljen var medlem av „Nasjonal Samling“. I tillegg kommer for begge gruppene hele det vanlige batteriet av årsaker for å søke seg over til nye aktiviteter: flukt fra vansker på hjemstedet, ønsket om å se nye forhold, o. s. v.

Foretar vi en motivanalyse ut fra opplysninger hentet fra dokumenter og intervjuer, og holder de vi mener som hadde „Forkastet som frontkjempere eller medlemmer av statspolitiet“ som motiv opp mot de som ikke hadde dette motivet, og gjør det samme med motivet „bedre arbeidsbetingelser“, begge steder i henhold til de to gruppers representanter fra første pulje, finner vi en tendens i svarene, men ingen steder statistisk signifikante forskjeller når vi regner ut Chi square⁷⁾ med korreksjon. Forskjellene kan altså like godt skyldes tilfeldigheter. Ser vi derimot på puljene under ett, blir forskjellen signifikant begge steder. Vår oppfatning er derfor at det finnes en forskjell i motiver mellom de to grupper. Det later ikke til at hele denne forskjellen skyldes at de tilhørte forskjellige puljer, men vi har ikke tilstrekkelig materiale til å avveie puljenes betydning i forhold til betydningen av medlemskap i henholdsvis gruppene mishandling og/eller drap, og kontrollgruppen. Det ligger nær å tro at denne forskjellen i motivasjon vil ha sammenheng med forskjeller i iver når det gjelder å realisere tyskernes mål — oppfatte deres forventninger og utføre deres oppdrag — i fangeleirene.

d) *Utdannelsen til fangervoktertjenesten*: Samtlige nordmenn hadde flere måneders utdanning bak seg før de kom over i aktiv tjeneste. En del av utdannelsen var av vanlig militær art, en del tok direkte sikte på fangevoktertjenesten. Vaktene hadde timer i ideologi hver dag i

⁷⁾ En vurdering av dette uttrykket finnes blant annet i Quinn Mc. Nemar (9).

begynnelsen, og om arten av denne undervisning kan det ikke herske tvil. Jugoslaverne ble framstillet som farlige og forbryterske folk, det ble vist fram bilder av dem i forbrytersituasjoner, framholdt at slik gjør ikke „germanene“, o. s. v. Senere — under oppholdet i leirene — ble det fra tysk side konsekvent oppmuntret til dårlig behandling av fangene. Ved fluktforsøk ble det innprentet at det skulle skytes for å drepe — uten varsel. Vi kjenner intet tilfelle hvor drap av fanger førte til reprimande eller straff fra tyskerne. Derimot kjenner vi en rekke tilfeller hvor drap førte til spesielle utmerkelse og ros. Ting tyder imidlertid på at tyskerne definerte oppgaven mindre klart for siste pulje vakter enn for første. Siste kull tjenestegjorde ikke før fra nærmere årsskiftet 1942/43. Krigens utfald fortonte seg muligens noe mindre sikkert.

e) *Vaktenes oppfatning av de materielle vilkår i leirene*: De materielle forhold later til å ha vært noe bedre for annen pulje vakter enn for første. De tilsvarende forhold for fangene var også noe bedre. Ikke i noen tilfeller var det tale om katastrofalt dårlige forhold for de norske, men nok for mange adskillig dårligere enn ventet. Det var lang arbeidstid, overbefolkede, og ofte dårlige brakker, og det var primitive sanitærforhold.

Dette var vår oppfatning allerede før intervjuingen tok til. I intervjuene prøvde vi likevel systematisk å få fram vaktens egen karakteristikk av to faktorer: boligforholdene og maten de fikk under vaktetiden. Resultatene viste når vi så på disse to faktorene under ett, at første pulje mishandling og/eller drap hadde større tendens til å klage over de materielle forholdene enn første pulje fra kontrollgruppen⁸⁾; mens annen pulje fra kontrollgruppen lå midt i mellom. Det mest nærliggende forklaringsprinsipp på denne forskjellen, er at vaktene i kontrollgruppen i større grad enn de andre vaktene har identifisert seg med fangene — og brukt fangenes materielle vilkår som referansepunkt ved karakteristikken av sine egne vilkår. Derved har de fått helt andre kriterier enn gruppen drap og/eller mishandling når det gjelder bedømmelsen av materielle vilkår.⁹⁾ Uansett om dette er riktig, virker det i hvert fall som om medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap fra første pulje subjektivt sett hadde sterkere følelse av å lide under dårligere materielle forhold enn kontrollgruppens medlemmer fra samme pulje, og også enn kontrollgruppen som helhet.

f) *Leiratmosfæren*: Jevnt over later denne til å ha vært meget dårlig. Fra tysk side var det stadig mas og press, og kollektive avstraffelser for de minste disiplinærforseelser. I enkelte leire spillte alkoholen en stor rolle, og av noen betydning var også oppkvikkende midler. At-

⁸⁾ For boligforholdene er χ^2 2,84 bedømt med Yates korreksjon, og for maten er den bedømt på samme måte 2,25. Tilsammen 5,09, som med to frihetsgrader gir en $P < 0,1$. Det er vår *tro* at vi med større tall ville funnet en signifikant forskjell.

⁹⁾ En diskusjon av andre muligheter — og en forkasting av disse — finnes i Christie (3).

mosfæren avspeiler seg i svarene på spørsmål om det innbyrdes forhold mellom vaktene.¹⁰⁾ Når det gjelder vaktene fra første pulje, hevder ca. halvparten i gruppen mishandling og/eller drap at forholdet mellom nordmennene var dårlig. Blant kontrollgruppen i annen pulje er det noe færre som hevder dette. Enda sterkere blir tendensen når vi ser på vaktens angivelse av forholdet mellom tyskere og nordmenn. Innen gruppen mishandling og/eller drap var det 3 som karakteriserte forholdet som godt, og 26 som karakteriserte det som dårlig. Innen kontrollgruppen var de tilsvarende tall 6 og 21. Ser vi nærmere på motivene for påstanden om at det hersket dårlig forhold, kan vi sette opp følgende tabell, hvor I og II betegner henholdsvis første og annen pulje:

	Mish. og/eller drap			Kontrollgr.		
	Total	I	II	Total	I	II
1. Dårlig forhold p. g. a. at tyskernes oppførsel gjorde nordmennene <i>sterkt</i> frustrert ¹¹⁾ . (Utsagn om meget hård behandling, terror, kidnapping, trussel på liv, kollektive straffer m. m.)	12	11	1	1	0	1
2. Dårlig p. g. a. at tyskernes oppførsel gjorde nordmennene <i>lett</i> frustrert. (Tyskerne nasket, vi hadde hilseplikt, hadde dårligere klær enn dem, stadig mas, m. m.)	9	8	1	9	3	6
3. Andre årsaker, eller uopplyst	5	5	0	11	3	8

Det er tydelig at motivet for angivelse av dårlig forhold innen gruppen mishandling og/eller drap ligger i en sterk følelse av frustrasjon. Både når det gjelder angivelse av frustrasjonsmotiv versus ikke frustrasjonsmotiv, og angivelse av grader av frustrasjon vis a vis tyskerne, er forskjellen mellom de to gruppene statistisk signifikant. (X^2 gir henholdsvis en P mindre enn 0,02 og 0,05). Puljevis får vi imidlertid ikke fram noen forskjell i de små tall vi har å rutte med. Selv om vi ikke kan vurdere puljenes betydning i forhold til betydningen av medlemskap i de to gruppene, er det imidlertid tydelig at de to faktorer til sammen fører til at medlemmene i gruppen mishandling og/eller drap

¹⁰⁾ Det ville vært uhyre interessant å bruke sosiometriske teknikker til analyse av det innbyrdes forhold mellom nordmennene, og forholdet mellom nordmenn og tyskere. Slike teknikker ville imidlertid minnet for mye om metodene politiet brukte under etterforskningen, og følgelig fullstendig ødelagt kontakten med i. o. Eksempel på sosiometrisk problemstilling: Hvem foretrakk å være sammen med hvem i fritiden?

¹¹⁾ Få ord brukes for tiden av så mange i så forskjellige betydninger som „frustrasjon“. Vi vil ikke her gi det den grundige diskusjon det fortjener, men nøyer oss med å henviser til eksemplene på bruken som framgår av kategoriene.

i vårt materiale gir uttrykk for at situasjonen i leirene var langt mere — sterkere — frustrerende for dem enn medlemmene av kontrollgruppen.

g.) *Konklusjon om frustrasjon*: Punktene a. til f. har hele tiden vært i nærheten av dette tema: Første pulje vakter har vært utsatt for en behandling som måtte antas å ha ført til større grad av frustrasjon enn annen pulje vakter, og medlemmene av gruppen drap og/eller mishandling har erfart — og subjektivt sett i enda sterkere grad oppfattet — dette mere enn kontrollgruppens medlemmer.

Vi så det allerede når det gjalt spørsmålet om hvordan de havnet som fangevoktere. De fleste av de første meldte seg til en norsk hirdavdeling, — det ble sagt for begrenset tid og for å vokte norske fabrikker. Avdelingen ble uten videre overtatt av tyskerne. En rekke vakter snakker om kidnapping. Mange visste ikke at de skulle tjenestegjøre som fangevoktere. Annen pulje visste det. Mange fra første pulje ville til fronten, ble forkastet og havnet i steden som fangevoktere. På forhånd sterkt motivert til å gjøre en innsats for tyskerne, men samtidig deprimeret over forholdene innsatsen kom til å skulle utføres under. Annen pulje ville tjene penger. Det fikk de. Første pulje levde under dårligere materielle forhold. De hadde hardere tjeneste, de hadde mindre søvn. De innen gruppen mishandling og/eller drap hadde tyskernes materielle forhold som referansepunkt. Det økte følelsen av frustrasjon. For begge puljer var atmosfæren i leiren dårlig, med mas og press fra tyskerne, men enkelte ting tyder på at presset var mindre i 1943 enn i begynnelsen — 1942. Halvparten karakteriserte forholdet mellom nordmennene som dårlig, forholdet mellom tyskere og nordmenn var utpreget dårlig, og for medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap tilsammen sterkt frustrerende.

At to årsaker anser vi denne påvisingen som viktig:

For det første anser vi frustrasjonen for å være en viktig del av forklaringen på at adferd som mishandling og/eller drap oppstod. Vi anser samtidig forskjellen i frustrasjonsnivå som en vesentlig del av forklaringen på hvorfor medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap hovedsakelig tilhørte første pulje.

For det annet mener vi ved påvisingen av frustrasjon og forskjeller i frustrasjon å gjøre det mulig å sette spesialtilfellet med tilintetgjørelsesleirene i Nord-Norge inn i en større sammenheng. Det vil være mulig å nytte ut den generelle viten vi har fra frustrasjonsekspériment, og på den måten få ytterligere forståelse av hvordan adferd som mishandling og/eller drap kunne være mulig. Postman og Bruners frustrasjonsekspériment som synes å påvise primitivisering i persepsjonsprosessen som følge av frustrasjon (12) er eksempel på hva vi tenker på. Noen videre bearbeidelse av veiene som her åpner seg, kan vi imidlertid ikke gå løs på i foreliggende arbeid. Vi nøyer oss med en påvisin av muligheten.

(Fortsættes).

Nils Christie.